

Kryzys finansowy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej

Grzegorz Gorzelak,

*Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG),
Uniwersytet Warszawski*

w: Tucholska Anna (red.) (2010) *Europejskie wyzwania dla Polski i jej regionów*, Warszawa:
Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.

ISBN 978-83-7610-219-1

Preferowany sposób cytowania: Gorzelak Grzegorz (2010) Kryzys finansowy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej [w:] Tucholska Anna (red.): *Europejskie wyzwania dla Polski i jej regionów*, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, ss. 28 - 45.

Grzegorz Gorzelak

KRYZYS FINANSOWY W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ

WPROWADZENIE

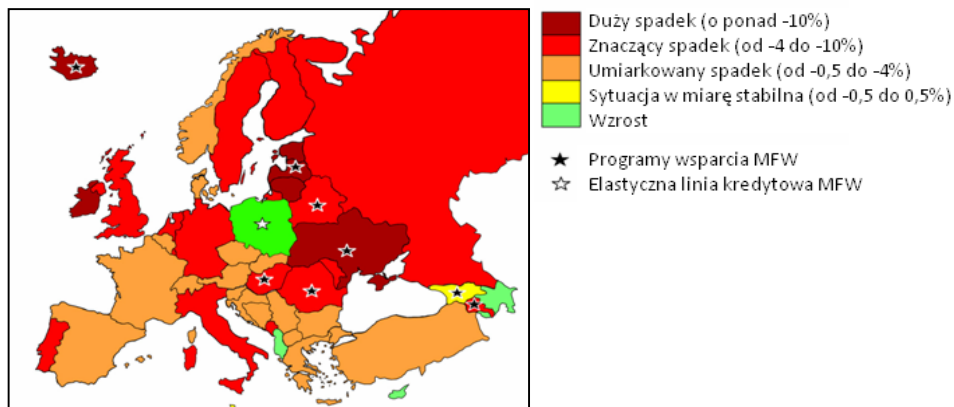
Ostatni kryzys gospodarczy ujawnił nie tylko słabości realizowanego obecnie na całym świecie modelu rozwoju społeczno-gospodarczego, ale także liczne braki w zakresie aparatu nauk społecznych, w tym także ekonomii. Przekonanie, że *jutro będzie takie jak dziś, tylko lepsze*, stało się jedną z głównych przyczyn nadmiernej konsumpcji – zarówno w skali indywidualnej, jak i krajowej. Było również stanowiskiem głoszonym przez wielu znanych ekonomistów. Nawet obecnie (marzec 2010), gdy kryzys wydaje się przezwyciężony, prognozy gospodarcze różnią się znacząco między sobą: niektórzy ekonomiści przewidują wysoką, globalną inflację, podczas gdy inni – deflację. Także spór między Keynesowskim i monetarystycznym podejściem do kształtowania pokryzysowych polityk gospodarczych wydaje się jeszcze bardziej ostry i wyraźny niż w przeszłości. U progu 2010 roku nadal nie ma pewności co do przewidywanych kierunków procesów ekonomicznych, brakuje również wyobrażeń na temat politycznych i społecznych skutków kryzysu. Czy po kryzysie pojawią się nowe czynniki rozwoju? A jeśli tak, to jakie? Jaka będzie nowa geografia gospodarcza świata? Czy kraje Azji Południowo-Wschodniej nadal będą rozwijać się w tak szybkim tempie jak przed kryzysem? Czy Unia Europejska nadal będzie tracić pozycję w globalnej gospodarce? I – co najważniejsze dla niniejszych rozważań – czy nowe kraje członkowskie będą w dalszym ciągu nadganiać dystans rozwojowy w stosunku do pozostałych państw Unii Europejskiej, czy też kryzys będzie oznaczać koniec procesu konwergencji?

Na powyższe pytania nie można jeszcze udzielić jednoznacznej odpowiedzi; większość z nich pozostaje ciągle otwarta. Można jednak pokusić się o próbę analizy i usystematyzowania przyczyn i przejawów kryzysu w nowych krajach członkowskich, jak również działań będących reakcją na kryzys. Dzięki temu odpowiedzi na postawione wyżej pytania mogą stać się bliższe.

1. KRYZYS GOSPODARCZY W EUROPIE ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ

Kryzys gospodarczy nie ominął krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Niektóre z nich zapłaciły wysoką cenę zarówno za integrację z globalną gospodarką, jak i za własne błędy, a w wielu przypadkach za oba te elementy jednocześnie. W ciągu ostatnich dwóch lat kraje Europy Środkowej i Wschodniej osiągały porównywalne

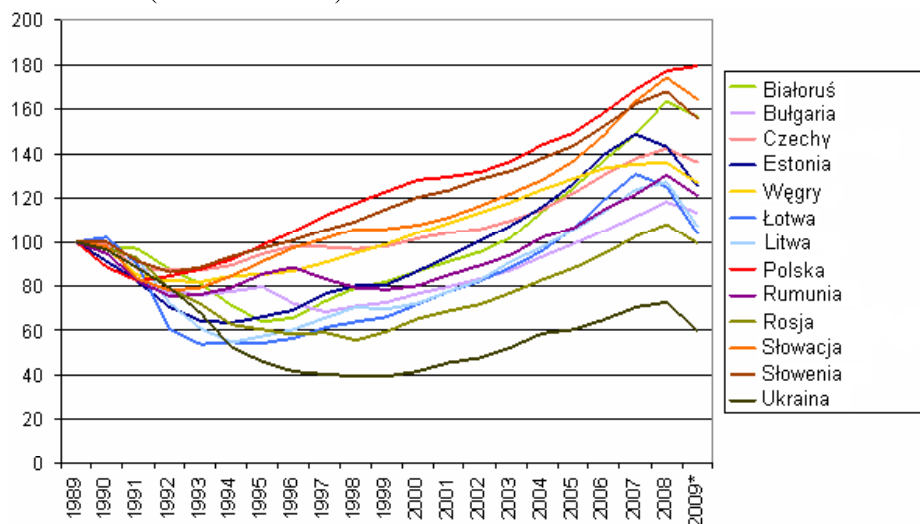
z innymi krajami europejskimi wyniki gospodarcze (rys. 1). Państwa tego regionu znajdziemy zarówno w grupie krajów o najgorszych (Łotwa, Estonia i Litwa obok Islandii czy Irlandii), jak i najlepszych (Polska, Cypr, Albania) wynikach gospodarczych.

Rys. 1. Prognoza skumulowanej zmiany poziomu PKB, 2009

Źródło: Orłowski, Grygier 2009.

Rys. 2 przedstawia dynamikę PKB w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Oprócz Polski wszystkie państwa regionu odnotowały w 2009 roku spadek PKB, a dwa z nich (Łotwa i Estonia) także w 2008¹ roku.

Rys. 2. Dynamika PKB w latach 1989–2009, rok poprzedni = 100

Różne źródła statystyczne.

¹ Przedstawione analizy opierają się na szacunkach i prognozach, które mogą nie być dokładne i w pełni trafne ze względu na dużą dynamikę sytuacji. Najświeższe dane pochodzą z trzeciego kwartału 2009 roku, a więc ostateczny obraz całego 2009 roku może być nieco odmienny, przy czym margines błędów nie powinien być znaczący.

Powyższy wykres ujawnia znane tendencje. Uderzająca jest zgodność trajektorii transformacji postsocjalistycznej w poszczególnych krajach regionu z koncepcją „krzywej J” (Bradshaw, Stenning 2000) głoszącą, że proces restrukturyzacji musi rozpocząć się od fazy upadku starych, przestarzałych czynników rozwoju (proces ten może obejmować także instytucje oraz kwalifikacje siły roboczej), które przestają być efektywne w nowych warunkach gospodarczych i technologicznych. Dopiero po tym etapie system gospodarczy może wejść na nową ścieżkę wzrostu. Schemat ten jest zgodny z ideą „twórczej destrukcji” Schumpetera, która odnosi się do roli innowatorów w rozwoju gospodarczym. Systemy (firmy, miasta, regiony, państwa) podejmujące odważne kroki w fazie destrukcji zostają następnie wynagrodzone w fazie „kreacji”, ponieważ obciążenie przestarzałymi strukturami jest w ich przypadku znacznie mniejsze i mają one większą swobodę w procesach wzrostu. W tym układzie Polska jawi się jako wyraźny lider w pierwszym okresie restrukturyzacji – jako pierwsza weszła w fazę postsocjalistycznej recesji, spadek był najgłębszy i jako pierwsza wkroczyła na ścieżkę wzrostu.

Do 2009 roku wszystkie kraje Europy Środkowej i Wschodniej odnotowywały wzrost gospodarczy, choć następował on w różnym tempie i według różnych trajektorii. Niewątpliwie najlepszymi osiągnięciami mogły się pochwalić Polska, Słowenia i Słowacja, które nie odnotowały spadku PKB w ciągu całego okresu transformacji postsocjalistycznej. W 2008 roku wszystkie te kraje osiągnęły PKB wyższy o ponad 60–70% względem poziomu z 1989 roku. Do grupy tej zaliczyć można również Białoruś, jeśli tylko jej dane są wiarygodne, a struktura PKB podobna do struktur PKB innych państw¹.

Rozwój Czech, Węgier, Rumunii, Bułgarii oraz trzech republik nadbałtyckich przebiegał wzdłuż bardziej „wahliwych” trajektorii transformacyjnych. Okresy wzrostu przeplatały się tam z fazami otwartej – głębszej lub płytszej – recesji. Do 2008 roku kraje te zdołały zwiększyć poziom swojego PKB w porównaniu z 1989 rokiem o 20–50%.

Do trzeciej grupy państw zaliczyć można Ukrainę i Rosję, które zmagaly się z bardzo głęboką recesją postsocjalistyczną i w zaledwie niewielkim stopniu przekroczyły poziom PKB z 1989 roku (Rosja) bądź też nadal pozostają poniżej tego poziomu (Ukraina).

Ostatni kryzys gospodarczy nie zmienił opisanych wyżej tendencji, a nawet je potwierdził. Do końca 2009 roku Polska pozostawała samotnym liderem – jedynym krajem, który nie doświadczył spadku PKB i osiągnął nawet 1,7% wzrostu. Duża grupa krajów odnotowała spadek PKB o mniej niż 10%, przeważnie nie więcej niż 4–5% (spadek PKB porównywalny do obserwowanego w większości pozostałych państw europejskich). Spektakularny spadek o ponad 10% – a nawet sięgający prawie 20% PKB w ciągu zaledwie jednego roku – zanotowały trzy republiki nadbałtyckie oraz Ukraina (skumulowany spadek PKB w 2008 i 2009 roku wyniósł w przypadku Łotwy i Estonii ponad 20%).

¹ Oficjalne dane rządu białoruskiego wskazują, że w 2009 roku PKB Białorusi nie będzie spadać i może nawet wzrosnąć o 2% (<http://www.belta.by/en/news/econom/?id=428789>); jednocześnie niezależne prognozy przewidują ponad 4% spadku.

Republiki nadbałtyckie stanowią specyficzną grupę krajów. Po przełomie wieków cechował je gwałtowny wzrost gospodarczy, osiągający poziom nawet 10–12% rocznie. Zasłużyły tym sobie na miano „europejskich tygrysów” (analogicznie do krajów wschodnioazjatyckich) oraz wschodnioeuropejskich odpowiedników Irlandii (spadek gospodarczy w Irlandii widoczny jest na rys. 1). Spadek PKB był w ich przypadku niezmiernie głęboki i – jak zostanie to przedstawione w dalszej części tekstu – miał korzenie w poprzedzającym go okresie szybkiego wzrostu.

Tabela 1 przedstawia w bardziej szczegółowy sposób wyniki gospodarcze krajów Europy Środkowej i Wschodniej w 2009 roku. Odnosi się także do jednej z hipotez dotyczących przyczyn recesji w tych krajach – uzależnienia od eksportu.

Tab. 1. Wyniki gospodarcze krajów Europy Środkowej i Wschodniej w okresie kryzysu, 2009

Kraj	Zmiana PKB, 2009*	Eksport jako % PKB 2008**	Główne towary eksportowe**
Ukraina	-17,8	37	metale, paliwa, art. chem., maszyny transp., żywność
Łotwa	-17,0	28	drewno, maszyny, metale, tekstylia, żywność
Litwa	-15,8	55	maszyny, drewno, papier, metale, żywność
Estonia	-12,3	49	minerały, tekstylia, ubrania, maszyny, drewno
Rosja	-8,0	28	surowce, broń
Słowenia	-7,3	55	art. przemysł., maszyny, pojazdy, art. chem., żywność
Rumunia	-7,0	25	maszyny, odzież, metale, minerały, paliwa, art. chem.
Węgry	-6,7	69	maszyny i urządzenia, art. przemysłowe, żywność
Słowacja	-5,5	76	pojazdy, maszyny, art. elektryczne, metale, art. chem.
Czechy	-4,3	67	maszyny i sprzęt transportowy
Białoruś	-4,3	55	maszyny, metale, żywność
Bułgaria	-4,2	43	odzież, żelazo i stal, maszyny, paliwa, art. chemiczne
Polska	+1,7	33	maszyny, pojazdy, art. przemysłowe, żywność

* szacunki na podstawie różnych źródeł.

** CIA World Factbook: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Sytuacja w państwach Europy Środkowej i Wschodniej była dość zróżnicowana. Wyluczając z analiz Białoruś, której statystyki budzą duże wątpliwości, widać, iż rozpiętość zmian PKB w badanej grupie państw wynosi niemal 20 punktów procentowych. We wszystkich analizowanych krajach występowały także inne, oprócz spadku PKB, negatywne przejawy kryzysu: spadek inwestycji głębszy niż konsumpcji (zjawisko to może stanowić poważne ograniczenie dla przyszłego rozwoju), znaczące spadki w budownictwie (głównie mieszkaniowym) i ogólny wzrost deficytu finansów publicznych, w niektórych państwach dwucyfrowy, co uruchamiało desperackie często działania oszczędnościowe.

Tabela 2 zawiera charakterystykę rynków pracy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Tab. 2. Zmiany na rynku pracy, 2008–2009

Kraj	Stopa bezrobocia, czerwiec [%]		Wzrost [punkty procentowe]
	2008	2009	
Bulgaria	5,7	6,8	1,1
Czechy	4,3	6,3	2,0
Estonia	4,1	17,0	12,9
Węgry	7,6	10,3	2,7
Łotwa	5,7	17,2	11,5
Litwa	4,3	15,8	11,5
Polska	7,3	8,2	0,9
Rumunia	6,0	6,2	0,2
Słowenia	4,2	6,1	1,9
Słowacja	10,5	11,7	1,2

W grupie państw Europy Środkowej i Wschodniej występuje pozytywna korelacja między spadkiem PKB a wzrostem stopy bezrobocia. Korelację tę jednak generują w głównej mierze trzy republiki nadbałtyckie. Jeśli wyliczyć je z analizy, zależność ta znika. W rzeczywistości bowiem recesja w krajach Europy Środkowej i Wschodniej (z wyjątkiem wspomnianych trzech państw nadbałtyckich) nie doprowadziła do dramatycznych zmian na rynkach pracy. Wyjaśnienie tej sytuacji nie jest proste. Prawdopodobnie ważnym czynnikiem stabilizującym sytuację na nich była emigracja; być może także pracodawcy, spodziewając się końca recesji, starali się unikać zwalniania pracowników. Pozytywny wpływ mogły mieć także realizowane przez poszczególne rządy działania antykryzysowe (zob. punkt 4).

2. PRZYCZYNY KRYZYSU

Prosty opis sytuacji ekonomicznej w poszczególnych krajach nie jest tak interesujący, jak poszukiwanie przyczyn kryzysu oraz czynników wpływających na tak zróżnicowany jego przebieg w poszczególnych krajach, co może stać się podstawą do pewnych uogólnień.

Można wyróżnić dwie główne grupy potencjalnych przyczyn załamania gospodarczego w krajach Europy Środkowej i Wschodniej – wewnętrzne i zewnętrzne:

1. Czynniki zewnętrzne, czyli import kryzysu światowego:

- uzależnienie od kurczącego się eksportu. Gospodarki kilku krajów Europy Środkowej i Wschodniej są wyraźnie zorientowane eksportowo. Są to zarówno małe kraje (Słowacja, Czechy, Węgry), jak i największe państwo regionu (Rosja). Specjalizacja eksportowa w obu tych przypadkach ma odmienny charakter: małe gospodarki specjalizują się w produkcji maszyn i innych wyrobów gotowych (Słowacja – w przemyśle motoryzacyjnym), podczas gdy Rosja eksportuje głównie surowce (energję) i broń. Ponadto, gospodarki Białorusi i Ukrainy są silnie uzależnione od eksportu do Rosji. We wszystkich tych przypadkach kurczący się popyt zewnętrzny stanowił istotny czynnik negatywny prowadzący do spadku produkcji, a w konsekwencji także popytu wewnętrznego;

- problemy zagranicznych banków będących właścicielami banków w poszczególnych krajach regionu. Sytuacja ta była najbardziej typowa dla republik nadbałtyckich, w których lokalne banki były własnością banków z krajów nordyckich i Niemiec. Trudności banków macierzystych natychmiast przełożyły się na poważne problemy banków w krajach nadbałtyckich, które z kolei doprowadziły do gwałtownego spadku liczby udzielanych kredytów i pogorszenia sytuacji finansowej lokalnych firm. Ponadto, w kilku państwach miejscowe banki, zależne od swoich zagranicznych właścicieli, preferowały udzielanie kredytów denominowanych w zagranicznych walutach, co w późniejszym okresie doprowadziło do problemów z wypłacalnością (problemy te są jednak zjawiskiem o raczej wewnętrznej genezie);
- spadek bezpośrednich inwestycji zagranicznych we wszystkich krajach Europy Środkowej i Wschodniej, prowadzący do spowolnienia procesów ekonomicznych i pogorszenia salda rachunków obrotów bieżących;
- wycofanie się kapitału spekulacyjnego, które mogło zwiększyć presję na denominację lokalnych walut i/lub pogorszyć saldo rachunków obrotów bieżących.

2. Główne czynniki wewnętrzne:

- specjalizacja przemysłu w kilku grupach wyrobów, wśród których najbardziej wrażliwymi okazały się – z jednej strony – motoryzacja i sprzęt gospodarstwa domowego, a z drugiej – surowce energetyczne. Początkowe załamanie się popytu na nowe samochody doprowadziło do dramatycznego spadku produkcji w przemyśle motoryzacyjnym. W późniejszym okresie sytuację poprawiły dopłaty zachęcające do złomowania starych aut i kupowania nowych. Jednak takie rozwiązanie można określić raczej mianem „pożyczenia” popytu, ponieważ w niedalekiej przyszłości popyt na samochody będzie niższy niż w przypadku, gdyby takich zachęt nie wprowadzono. Kurczący się popyt na surowce spowodował spadek cen ropy i gazu oraz zmniejszył sprzedaż i dochody z eksportu tych towarów. Zjawiska te doprowadziły w Rosji do problemów budżetowych, które następnie przełożyły się na ogólny kryzys gospodarczy i społeczny.
- wzrost płac szybszy niż wzrost produktywności, szczególnie wyraźny w krajach nadbałtyckich cieszących się wyjątkowo szybkim wzrostem gospodarczym po 2000 roku, a dodatkowo przyspieszonym po wstąpieniu do Unii Europejskiej. Niekontrolowana spirala wysokich dochodów i wysokiego popytu finansowanego przez kredyty, wiara w przyszły dobrobyt i sztywne powiązanie kursów walut krajowych z kursem euro doprowadziły do znacznej nierównowagi w obrotach bieżących i do utraty międzynarodowej konkurencyjności gospodarek podlegających tym procesom.
- bańka kredytowa – przede wszystkim związana z intensywnymi inwestycjami na rynku nieruchomości często denominowanych w zagranicznych walutach. Zjawisko to upodobiło kilka krajów Europy Środkowej i Wschodniej do niektórych państw zachodnich. Bańka kredytowa wystąpiła wszędzie, jednak z różnym natężeniem – najsilniej uwidoczniła się w republikach nadbałtyckich, jak również na Węgrzech;
- przewartościowanie krajowej waluty jako rezultat sztywnego powiązania jej kursu z kursem euro (Bulgaria, republiki nadbałtyckie) lub też wejście do strefy euro tuż przed kryzysem ze zbyt wysokim kursem waluty narodowej (Słowacja). W Czechach

krajowa waluta – po okresie spadku – powróciła do swojej wartości przedkryzysowej. W Polsce i na Węgrzech, a w pewnym zakresie także w Rumunii, deprecjacja walut krajowych złagodziła spadek eksportu dzięki zwiększeniu konkurencyjności eksporterów na rynkach międzynarodowych.

- brak równowagi finansów publicznych przed kryzysem (Węgry) spowodowany nieracjonalną polityką ekonomiczną i budżetową w drugiej połowie pierwszej dekady XXI wieku. Polityka ta ograniczyła pole możliwych działań węgierskiego rządu podczas kryzysu. W innych krajach kryzys gospodarczy także doprowadził do podjęcia działań zmierzających do oszczędności budżetowych i często heroicznych prób obniżania deficytu budżetowego, jednak tego typu kroki podejmowano dopiero w sytuacji dramatycznego spadku wyników gospodarczych, znacznie większych niż w przypadku Węgier.

- niesprawny system instytucjonalny, który powinien – tak w teorii, jak w praktyce krajów rozwijających się – stanowić jedną z przyczyn słabego przystosowania gospodarek do pogarszającej się sytuacji międzynarodowej. Paradoksalna jest zatem sytuacja, w której czynnik ten zdaje się oddziaływać w odwrotnym kierunku: względnie słabe i niewydajne otoczenie instytucjonalne wydaje się negatywnie skorelowane z niekorzystnymi wynikami gospodarczymi wskutek kryzysu. W krajach o przejrzystych i nowoczesnych instytucjach (jak Estonia) kryzys gospodarczy był znacznie głębszy niż w państwach o tradycyjnie „miękkim” otoczeniu instytucjonalnym, takich jak Polska, a także nieustannie borykająca się z problemem powszechnej korupcji Bułgaria, gdzie spadek gospodarczy w 2009 roku nie był szczególnie wysoki. Ta paradoksalna prawidłowość może stać się przedmiotem zainteresowania badaczy zajmujących się sferą instytucjonalną (choćby będące w stanie zapaści państwo ukraińskie doświadczyło jednocześnie głębokiego kryzysu gospodarczego).

Przytoczone niżej cytaty z raportów dotyczących kryzysu w państwach Europy Środkowej i Wschodniej prezentują najbardziej typowe zestawy czynników kryzysowych.

Rumunia

Pod koniec 2008 roku międzynarodowy kryzys gospodarczy uderzył także w rumuńską gospodarkę oddziałując na nią poprzez różnorodne czynniki:

- problemy w handlu zagranicznym: spowolnienie eksportu, a nawet jego zmniejszenie;
- trudności finansowe: dostęp do zewnętrznego finansowania został ograniczony, co doprowadziło do zmniejszania się rozmiarów kredytowania i spowodowało problemy z prywatnym zadłużeniem zagranicznym;
- problemy monetarne: redukcja zagranicznego finansowania znalazła odzwierciedlenie w deprecjacji waluty krajowej;
- spadek zaufania: wycofywanie się zagranicznych inwestorów z państw Europy Wschodniej (Goschin, Constantin 2010).

Łotwa

Kryzys ekonomiczny i spadek PKB można tłumaczyć następującymi czynnikami: gwałtownym wzrostem popytu wewnętrznego głównie na skutek zaciągania pożyczek w zagranicznych bankach, niskimi odsetkami, boomem na rynku nieruchomości, pozytywnymi oczekiwaniami wzrostu gospodarczego przez zagranicznych inwestorów, bezpośrednimi inwestycjami

zagranicznymi i wzrostem eksportu zorientowanymi na tanią siłę roboczą. W ciągu zaledwie jednego roku boom gospodarczy znikł zastąpiony przez kryzys, który wywołał konieczność zaciągania kredytów zagranicznych. Łotewskie sektory usługowy i budowlany rozwijały się bardzo dynamicznie, a produkcja przemysłowa pozostawała w stosunku do nich w tyle. Silny popyt wewnętrzny i nie zrównoważone saldo rachunków bieżących doprowadziły do inflacji przekraczającej 10%. W pewnym momencie uruchomiona spirala wymknęła się spod kontroli (Muravska 2010).

Węgry

Tak jak można się było spodziewać, pożyczka Międzynarodowego Funduszu Walutowego była obwarowana rygorystycznymi warunkami. Podstawowym celem była poprawa stabilności budżetowej i wzmocnienie sektora finansowego. (Ten drugi cel obejmował utrzymanie płynności zarówno waluty krajowej, jak i walut obcych oraz silnej bazy kapitałowej dla systemu bankowego). Najważniejszą kwestią były cięcia wydatków publicznych na niespotykaną dotąd skalę w obszarach polityki społecznej uznawanych wcześniej za nienaruszalne. Podejście to ograniczyło jednak możliwość stosowania klasycznej Keynesowskiej polityki stymulacji popytu. Węgry stanowią przykład zgubnych skutków stosowania w poprzednich latach nieodpowiedzialnej polityki budżetowej. Zwięźle wytłumaczył to Bokros (2009): „polityka gospodarcza, która była nadmiernie procykliczna w dobrych czasach, nie może stać się antycykliczna w złych czasach” (Fazekas, Ozsvald 2010).

W tabeli 3 zamieszczono schematyczną typologię krajów Europy Środkowej i Wschodniej według roli dwóch kategorii czynników (zewnętrznych i wewnętrznych) odpowiedzialnych za kryzys ich gospodarek.

Tab. 3. Kraje Europy Środkowej i Wschodniej według głównych przyczyn recesji

Czynniki kryzysu		Przyczyny wewnętrzne					
		specjalizacja	banka kredytowa/mieszkaniowa	nadmierny wzrost wynagrodzeń	przeszacowanie waluty	deficyt finansów publicznych	słabe instytucje
Przyczyny zewnętrzne	spadek eksportu	Czechy Słowacja Słowenia	Litwa		Słowacja Bułgaria	Węgry Ukraina	Bułgaria Rosja Ukraina
	zagraniczne banki		Estonia Łotwa	Estonia Łotwa	Estonia Litwa Łotwa		
	spadek BIZ		Rumunia Polska				
	odpływ kapitału		Rumunia			Węgry	Polska

Podsumowując:

- „zabójczą kombinację” tworzą następujące czynniki kryzysowe: zagraniczna własność banków, wzrost wynagrodzeń szybszy niż wzrost produktywności, przewartościowana waluta sztywno powiązana z kursem euro oraz banka kredytowa/

mieszkaniowa „nadmuchana” pożyczkami denominowanymi w obcych walutach. Kombinacja ta miała bardzo niszczyielski wpływ zwłaszcza na gospodarkę republik nadbałtyckich, choć niektóre jej elementy można spotkać także w innych krajach. Należy podkreślić, że wystąpienie opisanego wyżej zestawu czynników było możliwe jedynie po względnie długim okresie szybkiego wzrostu gospodarczego (w krajach nadbałtyckich przybierał on nawet dwucyfrowe wartości), który doprowadził do nadmiernej pewności siebie nie tylko wśród społeczeństwa, ale także władz państwowych;

- niebezpiecznym czynnikiem kryzysowym okazał się także wysoko wyspecjalizowany eksport ukierunkowany na wrażliwe rynki produktów mało innowacyjnych, zwłaszcza gdy towarzyszyło mu przewartościowanie waluty i powiązanie jej kursu z kursem euro lub (jak w przypadku Słowacji¹) gdy walutą było samo euro. Również specjalizacja eksportu polegająca na sprzedaży nieprzetworzonych surowców stanowiła poważny czynnik kryzysowy, podobnie jak nadmierne uzależnienie od jednego rynku zewnętrznego (jakim była Rosja dla Ukrainy i Białorusi);

- występująca jeszcze przed kryzysem nierównowaga finansów publicznych pogłębiła recesję. Osłabiła ponadto możliwość podjęcia kompensujących działań antykryzysowych przez rządy krajów, które przed kryzysem prowadziły nieodpowiedzialną politykę budżetową, jak w przypadku Węgier czy Ukrainy;

- czynnikiem kryzysogennym był niewątpliwie deficyt obrotów bieżących, działający proinflacyjnie oraz wymagający uruchomienia instrumentów przywracających równowagę o jednoznacznie recesyjnych skutkach;

- wszystkie kraje Europy Środkowo-Wschodniej odnotowały spadek napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych, a w przypadku niektórych państw regionu zagraniczni inwestorzy wycofywali swój kapitał także z lokalnych giełd papierów wartościowych, co dodatkowo wzmocniło presję monetarną;

- nie należy także zapominać o czynnikach psychologicznych. Jak wskazano w oficjalnym dokumencie jednej z republik nadbałtyckich, „niekontrolowana spirala” euforii dobrobytu powstała w wyniku szybkiego wzrostu gospodarczego, dynamicznego wzrostu wynagrodzeń oraz przekonania o niekończącej się dobrej koniunkturze (podobnie jak w Irlandii i Islandii). Doprowadziło to do nadmiernego wzrostu inwestycji i zakupów nieruchomości – finansowanych z kredytów – oraz inflacji.

- w grupie krajów Europy Środkowej i Wschodniej Polska wyraźnie jawi się jako samotny „wygrany”, odnotowując – jako jedyny kraj Unii Europejskiej – dodatni wzrost gospodarczy w 2009 roku. W zestawieniu faktycznego i potencjalnego PKB Polska zajmuje pierwszą pozycję, tracąc jedynie 4% ze swego gospodarczego potencjału, podczas gdy Hiszpania 8%, a kraje OECD średnio prawie 6% (*The Economist*, 30 lipca 2009).

Czy można wyciągnąć jakąś uniwersalną lekcję z polskiego przykładu? Zdecydowanie nie. Należy bowiem wyraźnie rozróżnić dwa zagadnienia: bieżące tempo

¹ Przyjęcie przez Słowację euro w 2009 roku nie można oceniać jako błędu, choć kryzys w tym kraju mógł być mniej poważny, gdyby walutą pozostała korona. W krótkiej perspektywie Słowacja mogła utracić nieco ze swej międzynarodowej konkurencyjności, jednak w dłuższym horyzoncie czasowym euro odgrywa niewątpliwie pozytywną rolę stabilizującą dla słowackiej gospodarki.

przewycięzania kryzysu oraz zdolność do wzrostu gospodarczego po jego zakończeniu. W wielu przypadkach te dwie kwestie wiążą się z przeciwnymi celami, gdyż krótkoterminowe działania antykryzysowe mogą mieć niekorzystny wpływ na konkurencyjność poszczególnych gospodarek w dłuższej perspektywie czasowej¹. Zagadnienie to jest tematem następnego rozdziału.

3. GEOGRAFIA KRYZYSU

Dostępne informacje na temat sytuacji gospodarek regionalnych są ciągle bardzo ograniczone. J. Błażek przedstawił pewne dane ekonomiczne dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej, jednak przeważnie dotyczyły one tylko rynku pracy, jednego obszaru o stosunkowo szybko dostępnych statystykach. Informacje na temat produkcji przemysłowej są fragmentaryczne i przypisywanie ich do jednostek terytorialnych jest możliwe tylko na podstawie danych z poszczególnych zakładów przemysłowych. Produkt krajowy brutto (lub wartość dodana) na poziomie regionalnym obliczany jest z dwuletnim opóźnieniem.

Dlatego też obraz geograficznych zróżnicowań przejawów obecnego kryzysu jest stosunkowo niejasny. Korzystając z dostępnych danych o zatrudnieniu oraz z wyników sektorowych, można jednak sformułować pewne ogólne wnioski (patrz: Błażek 2010).

Po pierwsze, można zaobserwować ogólną prawidłowość, że regiony o najbardziej zdywersyfikowanych i rozwiniętych gospodarkach wykazują największą odporność na trudności gospodarcze. Są to ośrodki metropolitalne, które we wszystkich krajach Europy Środkowo-Wschodniej stosunkowo dobrze radzą sobie z kryzysem. Także najmniej rozwinięte, peryferyjne regiony – często o dużym udziale rolnictwa – dzięki słabemu powiązaniu z globalną gospodarką, są w stosunkowo niewielkim stopniu narażone na negatywnie (ale także pozytywne) impulsy z otoczenia.

Większe zmiany widoczne są wśród regionów charakteryzujących się średnim poziomem rozwoju. Kryzys gospodarczy silnie dotknął zwłaszcza regiony z wysokim udziałem produkcji nastawionej na eksport. Można sformułować hipotezę, że kryzys najsilniej ujawnił się w regionach „fordowskich”, nie tylko w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, ale także w Europie Zachodniej i USA. Weryfikacja tej hipotezy będzie możliwa dopiero wtedy, gdy dostępne będą bardziej szczegółowe dane statystyczne.

Kryzys gospodarczy nie zmienił zatem w znaczącym stopniu głównych struktur regionalnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

4. DZIAŁANIA ANTYKRYZYSOWE W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ

Stosując pewne uproszczenie, można wyróżnić trzy główne strategie radzenia sobie z kryzysem (niekiedy występują one w kombinacji):

¹ Jak mawiał Sobiesław Zasada, słynny w latach 60. i 70. polski kierowca rajdowy: „Podczas wyścigu pamiętaj, że nie jest ważna prędkość, z jaką wchodzisz w zakręt, ale prędkość, z jaką z niego wychodzisz!”.

1 a. Zasilanie gospodarki pieniędzmi publicznymi w celu stymulowania popytu wewnętrznego oraz poprawa sytuacji banków, jak również pakiety promujące zachowywanie miejsc pracy. Jednym z instrumentów stosowanym w ramach tej strategii jest realizacja wielkich publicznych projektów infrastrukturalnych. Są to klasyczne interwencje typu Keynesowskiego, dobrze znane z czasów Wielkiego Kryzysu i w ostatnim czasie szeroko stosowane w krajach wysoko rozwiniętych – zarówno w USA (gdzie projekty inwestycyjne były bardziej popularne niż gdziekolwiek indziej), jak i w Europie Zachodniej. Bezpośrednimi rezultatami tej strategii są szybki wzrost deficytu sektora publicznego i wątpliwe efekty w sektorze bankowym. W dłuższej perspektywie wysoce prawdopodobne jest ponadto niebezpieczeństwo wystąpienia inflacji (zwłaszcza gdy strategię tę stosuje kraj, którego waluta odgrywa rolę waluty rezerwowej).

1 b. Jednym z instrumentów stosowanym w tej strategii jest przyspieszanie procesu wydawania funduszy zewnętrznych, a efekty są wówczas znacznie bardziej pozytywne. W nowych państwach członkowskich bariery biurokratyczne często blokowały wydawanie funduszy unijnych. Usunięcie tych ograniczeń umożliwiło bardziej efektywne wykorzystanie środków z Unii Europejskiej przyczyniających się do bezpośredniego wzrostu popytu wewnętrznego.

2. W przypadku przeciwnej do opisanej wyżej strategii działania władze koncentrowały się na przywróceniu równowagi finansów publicznych przez oszczędności, redukcję zatrudnienia i/lub wynagrodzeń w administracji publicznej, rezygnację z części projektów inwestycyjnych finansowanych ze środków publicznych itp. Niekiedy stosowanie tych instrumentów było warunkiem otrzymania wsparcia z międzynarodowych instytucji finansowych (Międzynarodowy Fundusz Walutowy w przypadku Węgier i Polski).

3. Trzecia strategia orientowała się na bardziej odległą przyszłość, a jej celem było zwiększenie długofalowej konkurencyjności gospodarki. Przykładowe działania obejmują tu wzrost wydatków na badania i rozwój oraz wsparcie inwestowania w nowe technologie przez prywatne firmy. Tę strategię stosowały głównie Stany Zjednoczone i Chiny, ale także niektóre państwa Europy Środkowo-Wschodniej.

W państwach tej części Europy stosowano wszystkie trzy podejścia. W niemal każdym z nich uruchomiono kilka instrumentów finansowych w celu stymulowania popytu krajowego (dopłaty za złomowanie starych samochodów na Słowacji, gwarancje kredytowe w Rumunii, Estonii, Polsce – w tym ostatnim przypadku niewprowadzone w życie na szerszą skalę) oraz złagodzenia trudności finansowych przedsiębiorstw (tańsza ziemia w Bułgarii, zmniejszenie składek na ubezpieczenie społeczne w Czechach, obniżka podatków dla firm na Słowacji). Ważną kwestią było także utrzymanie miejsc pracy (Bułgaria, Węgry) i pomoc społeczna realizowana w ramach różnorodnych form wsparcia dla bezrobotnych (Czechy, Polska, Słowacja, Węgry).

Korzystano ze wsparcia zewnętrznego. Wszystkie kraje Europy Środkowo-Wschodniej mają zasilenia z funduszy Unii Europejskiej. W kilku państwach regionu te zewnętrzne środki stymulowały popyt wewnętrzny i umożliwiły ograniczenie spadku popytu w budownictwie. Ponadto Węgrom i Polsce przyznano 20 mld USD

linii kredytowej, Łotwie – 7,5 mld euro wsparcia ze strony krajów skandynawskich, Estonii – 750 mln euro pożyczki z Europejskiego Banku Inwestycyjnego, a Rumunii – 1 mld euro pożyczki z Banku Światowego. Znaczące środki (kilkanaście mld euro) obwarowane koniecznością spełnienia trudnych warunków MFW przyznał Ukrainie.

Niektóre kraje, wykorzystując środki zewnętrzne i własne, podejmowały działania w celu poprawy sytuacji na rynku pracy poprzez dodatkowe finansowanie szkoleń i programów nakierowanych na zmianę kwalifikacji pracowników (Bułgaria, Słowenia). W Słowenii poprawie uległy ponadto warunki prowadzenia działalności gospodarczej dla małych i średnich firm dzięki wsparciu kapitału podwyższonego ryzyka.

Wiele krajów podjęło także mniej lub bardziej radykalne kroki o charakterze oszczędnościowym. Najbardziej wytrwale w tej strategii były republiki nadbałtyckie: w Estonii, na Węgrzech, Łotwie i w Rumunii zmniejszono emerytury i/lub wynagrodzenia, w innych krajach zastosowano głębokie cięcia w wydatkach administracji publicznej. W kilku państwach regionu przeprowadzono przeglądy budżetowe, których celem była redukcja deficytu finansów publicznych. Na Litwie zwiększono podatki.

W kilku krajach regionu wdrożono również polityki aktywizujące nakierowane na zwiększenie konkurencyjności gospodarki w okresie pokryzysowym. W Polsce i Rosji firmy utrzymujące poziom zatrudnienia uzyskały dodatkową pomoc, a na Słowacji i w Czechach zastosowano inne rodzaje wsparcia dla przedsiębiorstw.

Działania w największym stopniu zorientowane na przyszłość podejmuje się obecnie w Słowenii. Tamtejszy rząd wprowadził dotacje do inwestycji w nowe technologie oraz do podejmowanych w firmach inwestycji w badania i rozwój. Wspiera się także uniwersytety i rozwija infrastrukturę szerokopasmowego Internetu. Zwiększenie kapitału podwyższonego ryzyka ma ponadto na celu wspieranie projektów innowacyjnych. Żaden inny kraj nie wprowadził działań o tak prorozwojowym charakterze zorientowanych na stymulowanie wzrostu gospodarczego po zakończeniu kryzysu. W pozostałych państwach regionu wyraźnie przeważał model doraźnego reagowania na skutki recesji.

Nie zainicjowano także żadnych poważnych reform instytucjonalnych. Niektóre kraje stworzyły specjalne organy antykryzysowe (Bułgaria, Czechy, Węgry, Słowacja, Słowenia). W Polsce uelastyczniono rynek pracy przez ograniczenie praw pracowniczych. Niektóre państwa wprowadziły specjalne programy antykryzysowe. Tabela 4 prezentuje krótkie podsumowanie instrumentów i działań antykryzysowych już stosowanych bądź dopiero planowanych do wprowadzenia w poszczególnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Jak zatem widać nie ma jednej strategii reagowania na kryzys stosowanej powszechnie we wszystkich krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Jak już wspomniano, Słowenia w najbardziej konsekwentny sposób wdraża pakiet stymulacyjny nakierowany nie tylko na wzrost bieżącego popytu krajowego w wymiarze ilościowym, ale także na przyszły rozwój technologii i innowacyjność całej gospodarki. Republiki nadbałtyckie, w których zastosowano cięcia w niemal wszystkich obszarach wydatków, w tym także w sferze socjalnej, prezentują przeciwną strategię. Większość pozostałych krajów regionu stosowała oba rodzaje instrumentów jednocześnie

– zarówno cięcia wydatków (niekiedy „na ślepo”), jak i instrumenty wspierania przedsiębiorczości, zazwyczaj poprzez państwowe gwarancje dla banków i innych instytucji finansowych.

Względnie ubogie kraje postsocjalistyczne nie mają wystarczających zasobów – ani odwagi – do wdrażania dużych pakietów zachęt finansowych na wzór USA i niektórych krajów Europy Zachodniej. Uboższe państwa próbowały radzić sobie z kryzysem w bardziej rozważny i odpowiedzialny sposób. Staraly się zatem utrzymać w ryzach deficyt finansów publicznych, choć w niektórych przypadkach osiąga on znaczne rozmiary (około 8% na Węgrzech w 2009 roku i ponad 7% w Polsce w 2010 roku).

Tab. 4. Działania antykryzysowe realizowane w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Kraj	Strategie stosowane podczas kryzysu				Zmiany instytucjonalne
	1. Zwiększone wydatki		2. Działania oszczędnościowe	3. Inwestycje zorientowane na przyszłość	
	Środki własne	Fundusze zewnętrzne			
Bulgaria	Wsparcie finansowe skierowane na zachowanie miejsc pracy Tańsza ziemia dla inwestorów	Wsparcie finansowe i szkolenia dla pracowników ze zmniejszonym czasem pracy Projekty infrastrukturalne	Przegląd budżetowy, cięcia wydatków		Utworzenie Bułgarskiego Banku Rozwoju wspierającego MŚP Przyspieszenie zwrotu VAT Ograniczenie zjawiska korupcji przy korzystaniu z funduszy unijnych
Czechy	Zwiększone świadczenia socjalne dla rodzin o niskich dochodach Zwiększone zasiłki dla bezrobotnych		Cięcia wydatków na infrastrukturę transportową (2010) Wzrost podatków (od nieruchomości, VAT) Redukcja wysokości składek na ubezpieczenie społeczne płaconych przez pracodawców Ograniczenie wynagrodzeń w administracji państwowej (o 4%)	Przyspieszona deprecjacja	Narodowa Rada Ekonomiczna Rządu (eksperci)

Estonia	Gwarancje państwowe dla kredytów, pożyczek i eksportu	550 mln euro pożyczki z EBI na współfinansowanie projektów UE Aktywne wykorzystanie funduszy strukturalnych UE (źródło impulsów antycyklicznych)	„Ślepe” cięcia budżetowe Likwidacja zasiłku chorobowego za pierwsze trzy dni choroby Zawieszenie wpłat na ubezpieczenie emerytalne ze strony państwa		Złagodzenie przepisów dotyczących zaangażowania kapitału państwowego w przedsiębiorstwach Uproszczenie procedur uchwalania przepisów antykryzysowych
Węgry	Programy zachowujące i tworzące miejsca pracy Obniżka PIT	Otwarcie warunkowej linii kredytowej MFW	Mniej korzystne programy emerytalne Zracjonalizowanie PIT Zmniejszenie nieefektywnych dotacji Podwyżka VAT		Rada Finansowa oraz ustawa o odpowiedzialności budżetowej
Łotwa		7,7 mld euro wsparcia z UE, BS, MFW, krajów skandynawskich	cięcia płac w administracji publicznej (20%) cięcia emerytur i zasiłków macierzyńskich (10%) Cięcia wydatków Wzrost podatków, ograniczenie zwolnień podatkowych		Program Odbudowy Zaufania i Stabilizacji Gospodarki
Litwa	Kilka projektów budowlanych (planowane)		Podwyżka podatków Cięcia wydatków publicznych Cięcia płac w sektorze publicznym o około 10% (2010)		Redukcja ograniczeń biurokratycznych (planowana) Ułatwienia dla przedsiębiorców (planowane)

Polska	Gwarancje dla banków komercyjnych Wsparcie dla firm utrzymujących zatrudnienie Wsparcie dla osób bezrobotnych niezdolnych spłacać kredytów hipotecznych	Zwiększona absorpcja funduszy unijnych Otwarcie linii kredytowej w MFW (20 mld USD)	Cięcia wydatków w administracji Przegląd budżetowy, zwiększenie deficytu z powodu niższych dochodów budżetowych	Wsparcie dla programów szkoleniowych	Gwarancje dla depozytów detalicznych Ograniczenie praw pracowników
Rumunia	Pomoc społeczna, minimalna płaca Gwarancje kredytowe	Zwiększona absorpcja funduszy unijnych Pożyczka BŚ do 1 mld euro Wsparcie dla banków	Restrykcyjna polityka pieniężna, budżetowa i płacowa		
Słowacja	Zwiększanie wydatków budżetowych Wzrost zasiłków dla bezrobotnych Programy dopłat do złomowania starych samochodów	Zwiększona absorpcja funduszy unijnych Wzrost liczby projektów inwestycyjnych współfinansowanych przez UE	Wzrost podatków Cięcia wydatków publicznych Cięcia płac w sektorze publicznym o około 10% (2010)	Wsparcie dla przedsiębiorstw	Grupa Antykryzysowa
Słowenia	Inwestycje oraz pożyczki dla instytucji finansowych Zmniejszenie podatków dla przedsiębiorstw Gwarancje kredytowe i subwencje dla MŚP	Zwiększona absorpcja funduszy UE		Zwiększenie finansowania szkoleń i kursów, kapitału podwyższonego ryzyka Dotacje na inwestycje w nowe technologie, dotacje na inwestycje w B+R w przedsiębiorstwach, wsparcie dla uniwersytetów, szerokopasmowy Internet	Grupa ds. Działań Antykryzysowych

Źródła: różne.

5. WNIOSKI: KRAJE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W POKRYZYSOWYM ŚWIECIE

Jaka będzie sytuacja światowej gospodarki, gdy kryzys się skończy? Jak wspomniano na początku tego tekstu, nie ma jednej, prostej – ani pewnej – prognozy przyszłej sytuacji gospodarczej. Jednak autorzy większości przewidywań są zgodni – pokryzysową gospodarkę będą napędzać innowacje w jeszcze większym stopniu niż do tej pory. M. Castells (2009) sformułował to w następujący sposób:

Po kryzysie umocni się „odnowiona kapitalistyczna gospodarka informacyjna dla jeszcze mniejszej części populacji, najprawdopodobniej dla sektora zdominowanego przez klasę profesjonalistów. Będzie wymagać nowej fali innowacji technologicznych i organizacyjnych, narodzin nowego rodzaju gospodarki z nowymi produktami i procesami w takich obszarach, jak energia, nanotechnologie, bioinformatyka, telekomunikacja, nowe cyfrowe media i rozrywka. Jednak z powodu zmniejszenia puli kapitału podwyższonego ryzyka i ograniczenia inwestycji w badania i rozwój nowa fala innowacji nie ma potencjału do zwiększenia konsumpcji wśród większości ludności”.

Słowenia wydaje się jedynym krajem opierającym swoją politykę na tych przewidywaniach. Kraje regionu liczą chyba na to, że rzeczywistość pokryzysowa będzie podobna do rzeczywistości sprzed kryzysu.

Bardzo ważne jest rozróżnienie krótko- i długofalowych efektów stosowanych działań. Na przykład systemy zarządzania walutą (*currency board*) i powiązanie waluty krajowej z euro wydają się czynnikami pogłębiającymi recesję (choćby potencjalna dewaluacja była niemal niemożliwa z powodu znacznego udziału kredytów denominowanych w obcych walutach). Jednakże, jak wskazują niektórzy, powstrzymanie się od dewaluacji może okazać się czynnikiem pozytywnym w dłuższej perspektywie czasowej, ponieważ zwiększa zaufanie do danego kraju i może prowadzić do zwiększonego napływu kapitału zewnętrznego oraz wcześniejszego przyjęcia euro (Aslund 2009). Ta sama polityka może mieć zatem odmienne rezultaty w różnych horyzontach czasowych. To, co obecnie może stanowić obciążenie, w niedalekiej przyszłości może okazać się korzystne. Inwestorzy i organizacje zagraniczne zdają się nagradzać te rządy, które nie poddają się kryzysowi i które podejmują śmiałe, choć bolesne kroki w celu przywrócenia stabilności gospodarczej, nawet kosztem ograniczenia dochodów osobistych i konsumpcji.

Zachowanie gospodarek krajów Europy Środkowo-Wschodniej podczas kryzysu może skłaniać do postawienia hipotezy, że tradycyjny podział Europy na dwie grupy – tak zwane „stare” i „nowe” państwa członkowskie – przestaje być aktualny i traci potencjał wyjaśniający. Zauważyć można coraz więcej podobieństw między państwami po obu stronach granicy wschód–zachód oraz między krajami pozbawionymi postkomunistycznego dziedzictwa a krajami nim obciążonymi. Republiki nadbałtyckie zdają się mieć znacznie więcej cech wspólnych – także w zakresie nieuchwytnych przyczyn i przejawów kryzysu – z Islandią i Irlandią niż z Polską czy Bułgarią. Podobnie Węgry są w swojej polityce budżetowej bardziej podobne do Grecji niż do Słowenii itp. Bardziej zasadne jest zatem mówienie o Europie jako całości i poszukiwanie nowych grup państw i nowych typologii wykraczających poza tradycyjne, powojenne podziały.

Pewne ogólne wnioski można także sformułować w odniesieniu do otoczenia instytucjonalnego. W powszechnym przekonaniu im sprawniejsze instytucje, tym lepsze wyniki danego systemu społeczno-ekonomicznego. Ta silna teza nie znalazła jak dotąd potwierdzenia w przebiegu kryzysu gospodarczego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Sytuacja jest nawet przeciwna, tzn. lepsze wyniki niektórych państw, takich jak Polska, Bułgaria czy Rumunia, można wiązać z ich mniej „przejrzystymi”, w porównaniu z resztą regionu (zwłaszcza z Estonią), systemami instytucjonalnymi. Co więcej, brak bezpośrednich i silnych związków ze światowym systemem gospodarczym oraz opóźnienia we wprowadzaniu zaawansowanych instrumentów finansowych mogły uchronić banki w niektórych krajach regionu przed importem problemów ekonomicznych z zagranicy. Dlatego też zapóźnienia i braki w rozwoju instytucjonalnym, jak również względne zacofanie i słabość lokalnych instytucji finansowych w połączeniu z dość konserwatywnym systemem bankowym i ostrożnym podejściem do zadłużania się i pożyczania pieniędzy sprawiły, że niektóre kraje Europy Środkowo-Wschodniej były mniej podatne na skutki kryzysu w sektorze finansowym. Jak to określił *The Economist* (10 września 2009): „Kraje o kulturze ostrożności są bardziej skłonne do stosowania regul. Takie też są państwa, które już wcześniej doświadczyły kryzysów finansowych”.

Istnieje niebezpieczeństwo, że konkurencyjność niektórych krajów Europy Środkowo-Wschodniej zmniejszy się z powodu utraty ich „przewagi komparatywnej” wynikającej z niskich kosztów produkcji, a nie będą one w stanie skutecznie konkurować na rynku globalnym dzięki „przewadze konkurencyjnej” zapewnianej przez innowacyjność, zaawansowanie technologiczne i sprawną organizację. Patrząc na obecną sytuację gospodarczą z optymistycznego punktu widzenia, można uznać, że w pewnym stopniu kryzys nie będzie miał jedynie negatywnych skutków krótkoterminowych, ale może przynieść także skutki pozytywne. Można bowiem oczekiwać, że dzięki eliminacji mniej konkurencyjnych podmiotów kryzys gospodarczy odegra ważną rolę oczyszczającą. Pełni on także pewną funkcję edukacyjną, zwłaszcza w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (ale już nie Południowej), gdzie obywatele zdają się rezygnować z opiekuńczej roli państwa. Obecny kryzys uwidocznili fakt, że rzeczywistość gospodarcza nie jest prosta i że nadmierna konsumpcja gospodarstw domowych lub niska wydajność przedsiębiorstw – tak samo jak nieodpowiedzialne polityki realizowane przez władze publiczne – muszą prowadzić do problemów gospodarczych. Kryzys może także zmienić siłę ekonomiczną poszczególnych firm i układów terytorialnych oraz wpłynąć na ich konkurencyjność.

Nadal otwarte pozostaje pytanie, czy z obecnego kryzysu wyciągnie się wnioski także w dłuższej perspektywie czasowej. Czy kraje Europy Środkowo-Wschodniej unikną dalszych wstrząsów? Czy będą w stanie znaleźć i uruchomić nowe czynniki rozwoju potrzebne zwłaszcza wówczas, gdy pozytywne bodźce związane z akcesją do Unii Europejskiej wygasną (a wydaje się, że wraz z kryzysem gospodarczym bodźce te już się skończyły)? Otwartym pozostaje także jeszcze jedno ważne pytanie – czy wnioski z obecnego kryzysu wyciągnie też świat?

Warszawa, marzec 2010

BIBLIOGRAFIA

- Aslund A., 2009, *Latvia, Lithuania, and the IMF*, http://www.rgemonitor.com/piie-monitor/257944/latvia_lithuania_and_the_imf
- Blažek J., 2010, „Regional unemployment impacts of the global financial crisis in the New Member States of the EU”, w: G. Gorzelak, Ch. Goh (red.), *The Geography of the Financial Crisis in Central and Eastern Europe and Policy Responses*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warsaw.
- Bokros, L., 2009, „The Critical Mass of Reforms”, *Élet és Irodalom*, January 23, 2009, Budapest. <http://www.europeanreform.eu/the-critical-mass-of-reforms/>
- Bradshaw, M., Stenning A., 2000, „The Progress of Transition in East Central Europe”, w: J. Bachtler, R. Downes, G. Gorzelak (red.), *Transition, Cohesion and Regional Policy in Central and Eastern Europe*, Ashgate, Aldershot/Burlington/Singapore/Sydney.
- Castells M., 2009, *The Crisis Of Global Capitalism: Toward a New Economic Culture?*, maszynopis niepublikowany.
- Fazekas K., Ozsvald E., 2010, „The Geography of the 2008-2009 Crisis: The case of Hungary”, w: G. Gorzelak, Ch. Goh (red.), *The Geography of the Financial Crisis in Central and Eastern Europe and Policy Responses*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warsaw.
- Gorzelak G., 2010, „The (non-existing?) Polish crisis”, w: G. Gorzelak, Ch. Goh (red.), *The Geography of the Financial Crisis in Central and Eastern Europe and Policy Responses*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warsaw.
- Gorzelak G., Smętkowski M., 2010, „Regional Development Dynamics in Central and Eastern European Countries”, w: G. Gorzelak, J. Bachtler, M. Smętkowski (red.), *Regions of Central and Eastern Europe: Development Processes and Policy Challenges*, Routledge.
- Goschin Z., Constantin D.L., 2010, „The Geography of the financial crisis and policy response in Romania”, w: G. Gorzelak, Ch. Goh (red.), *The Geography of the Financial Crisis in Central and Eastern Europe and Policy Responses*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warsaw.
- Muravska T., 2010, „The Latvian economy at the crossroads: Regional dynamics”, w: G. Gorzelak, Ch. Goh (red.), *The Geography of the Financial Crisis in Central and Eastern Europe and Policy Responses*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warsaw.
- Orłowski W., Grygier-Siddons O., 2009, *Hard Landing: Central and Eastern Europe facing the Global Crisis*, http://www.pwc.com/pl_PL/pl/publikacje/Twarde-ladowanie-ppt.pdf